

Reliģiskā brīvība un iekļautība

Situācijas analīze: Somijas, Kanādas un Portugāles labās prakses

Pieredzes un labās prakses piemēri, nodrošinot mērķtiecīgus atbalsta un tematiskos pasākumus sabiedrības izpratnes un informētības paaugstināšanai

Pētījums sagatavots sadarbībā ar Sabiedrības Integrācijas Fondu (sif.gov.lv),
Ventspils Augsto tehnoloģiju parku (www.vatp.lv) un Integrācijas un Miera Institutu
(imin.lv).

Darba autori:

Arta Urzula Goldmane - starpreliģiju dialoga eksperte

Elīza Lasmane - sociālo konfliktu risināšanas eksperte

Rasma Pīpiķe - dažādības vadības eksperte

Satura rādītājs

Kopsavilkums	4
Ievads	4
Pētniecības metode	5
Valstu analīze: veiksmīgi piemēri	5
Somija	5
Kanāda	9
Portugāle	13
Latvijas situācijas apkopojums	17
Secinājumi	18
Ieteikumi	19
Atsauces	24

Kopsavilkums

Pētījumā tiek apskatītas sabiedrības informētības veicināšanas prakses, ar izglītību un apmācībām saistīti pasākumi, nacionālo tiesību aktu loma diskriminācijas mazināšanā, dažādu konfesiju un ticību atainojums sabiedrībā, kā arī dažādu reliģisko grupu savstarpējās sadarbības iespējas. Šie aspekti tiek saistīti ar valsts, nevalstiskā un privātā sektora pārstāvju aktivitātēm, analizējot arī jaunu iniciatīvu ieviešanu. Ziņojumā apkopota informācija gan par šo sektoru individuālo lomu cieņpilnas sabiedrības veicināšanā, gan sektoru savstarpējo mijiedarbību, gan reliģiskās integrācijas finansēšanas modeļiem.

The study examines public awareness-raising practices, processes related to education and training, the role of state law in reducing discrimination, the representation of different denominations and faiths in society, as well as the ability to communicate between people from different religious groups. These aspects are linked to the activities of representatives of the state, non-state and private sector, also analysing the processes for the implementation of new initiatives. The report provides an overview of both the individual role of these sectors in promoting respectful societies, interactions between sectors and financial flows involved in religious integration.

Ievads

Lai novērtētu valsts reliģisko brīvību un iekļautību, jāņem vērā dažādi aspekti, piemēram, cik veiksmīgi norit dažādu reliģiju pārstāvju integrēšana konkrētajā valstī, vai un kādas ir iespējas un vieta, kur praktizēt savu ticību un reliģiju, kā notiek starpreliģiju dialogs, vai iesaistītās sabiedrības grupas netiek diskriminētas u.c. Apvienot šos kritērijus visaptverošā pasaules mēroga pētījumā ir gana sarežģīts uzdevums. Turklāt reliģiskā brīvība nozīmē arī tiesības neatklāt informāciju par savu reliģiju un ticību, tādējādi aizsargājot indivīda tiesības uz konfidencialitāti.¹ Tā kā trūkst precīzu aptaujas datu par reliģisko brīvību un iekļautību, jāņem talkā arī citas norādes, kas liecina par cieņpilnu sabiedrību.

Galvenais atlases kritērijs, izvēloties valstis labās prakses pētīšanai, bija veiksmīga integrācijas politika, ko saprot kā visaptverošu pieeju integrācijai – vienlīdzīgas tiesības, drošību un iespējas kā imigrantiem, tā pilsoņiem.²

Ņemot vērā, ka reliģija ir nozīmīgs kultūras aspekts cilvēka dzīvē, veiksmīga integrācijas pieredze liecina par iespēju pilnvērtīgi dzīvot personīgo reliģisko dzīvi mītnes zemē. Ranga augšgalā kā veiksmīgākās valstis integrācijas politikas jautājumā ierindojas Kanāda, Somija, Jaunzēlande un Portugāle.³ No šīm valstīm pētījumam tika izvēlētas divas Eiropas valstis (kas var kalpot par lielisku piemēru Latvijai Eiropas kontekstā) un viena cita kontinenta valsts.

Mērķa grupa: personas, kuras pakļautas diskriminācijas riskam reliģiskās piederības dēļ.

Izvēles valstis: Somija, Kanāda un Portugāle.

¹ Council of the European Union, 2013. EU Guidelines on the promotion and protection of freedom of religion or belief. Pieejams: <https://www.eeas.europa.eu/sites/default/files/137585.pdf> (apmeklēts 2022. gada 7. oktobrī).

² Migrant integration policy index 2020. Main findings. Pieejams: <https://www.mipex.eu/key-findings> (apmeklēts 2022. gada 7. oktobrī).

³ Migrant integration policy index 2020. Main findings. Pieejams: <https://www.mipex.eu/key-findings> (apmeklēts 2022. gada 7. oktobrī).

Pētniecības metode

Ziņojumā izmantotie datu ieguves avoti:

- 1) Ziņojumā iekļauto valstu oficiāli pieejamie materiāli.
- 2) Ziņojumā iekļauto valstu tiesību aktu prasības.
- 3) Valsts institūciju, kā arī nevalstiskā un privātā sektora publiski pieejamā informācija.
- 4) Starptautisku organizāciju ziņojumi par reliģijas brīvību.

Pētniecības jautājumi:

- 1) Kuru pētīto valstu pieeja vērtējama kā labā prakse, lai sekmīgi mazinātu diskrimināciju uz reliģiskās pārliecības pamata?
- 2) Kuras prakses, kas pētītajām valstīm ļāvušas ierindoties starp veiksmīgākajām valstīm starptautiskajos reitingos integrācijas politikas jomā, ir piemērotas Latvijas kontekstam?

Izvēlētās metodoloģijas pamatojums:

Ziņojumā padziļināti analizēto trīs valstu prakses tiek skatītas, pievēršot uzmanību sektoram, kurā šī prakse tiek īstenota – valsts sektorā, nevalstiskajā sektorā vai privātajā sektorā, paturot prātā, ka bieži veiksmīgus rezultātus nodrošina tieši cieša starpsektoru sadarbība. Pētnieku darbu atvieglo dati par finansējuma izcelsmi, kas ļauj noteikt, kurā sektorā notiek visaktīvākā rīcība diskriminācijas mazināšanai.

Apkopojot katra sektora praksi valstu līmenī, tiek meklēts kopīgais un atšķirīgais, pieņemot, ka konkrētai praksei, kas tiek īstenota vairāk nekā vienā no apskatītajām valstīm, ir lielāks potenciāls būt veiksmīgai jebkurā kontekstā. Tādējādi rekomendāciju sadaļā tiek izšķirtas prioritārās un sekundārās rekomendācijas, domājot par to īstenošanu Latvijas kontekstā.

Valstis savas darbības īsteno ne vien dažādās vietās un dominējošās kultūrās, bet arī dažādā laikā: šis aspekts ļauj novērtēt gan valstu izvēlētās politikas efektivitāti strauju pārmaiņu radīšanā, gan to ilgtspēju.

Rekomendāciju veidošanā tiek paturēts prātā arī unikālais Latvijas konteksts, kas apskatīts arī šajā ziņojumā – ir būtiski, lai īstenotās darbības nebūtu nedz par ātru, nedz vēlū esošajā situācijā diskriminācijas mazināšanai.

Valstu analīze: veiksmīgi piemēri

Somija

No 5,6 miljoniem Somijas iedzīvotāju aptuveni 73% pieder Evaņģēliski luteriskajai baznīcai, 1% Pareizticīgo baznīcai un 1,6% citām reliģijām, no kurām lielākā ir Jehovas liecinieki. 29,4% iedzīvotāju nepieder nevienai reliģiskajai grupai.⁴ Pēdējos gados ievērojami audzis

⁴ Ministry of Education and Culture. Religious communities. Pieejams: <https://okm.fi/en/religious-communities> (apmeklēts 2022. gada 7. oktobrī).

Somijā mītošo musulmaņu skaits: 2016. gadā tas bija 65 000, bet 2018. gadā tas bija jau 100 000.⁵

Somijā tiesiskais regulējums atļauj praktizēt reliģiju, kā arī dod tiesības atteikties būt par jebkādas reliģiskās organizācijas dalībnieku. Tiesību akti aizliedz reliģisko diskrimināciju, reliģijas zaimošanu, ja tā aizskar konkrētu reliģisko kopienu, kā arī pielūgsmes un bērnu ceremoniju traucēšanu.⁶

Somijas veiksme stāsta nozīmīgs faktors ir tās izglītības sistēma, kas uzskatāma par vienu no labākajām izglītības sistēmām pasaulē.⁷ Tiesiskais regulējums paredz, ka visās publiskajās skolās reliģiskajai mācībai ir jānotiek saskaņā ar bērna reliģisko pārliecību, un, ja skolēns nepieder nevienai reliģiskajai kopienai, skolēnam ir tiesības tās vietā apgūt ētiku. Ja vismaz trīs skolēni pārstāv kādu citu reliģisko pārliecību, kas nav luterānisms, skolai ir jānodrošina arī šīs, citas reliģijas, mācības.⁸

Reliģiskās izglītības mērķis ir sniegt skolēniem daudzveidīgu un vispārīgu informāciju par dažādām reliģijām un pasaules uzskatiem. Lai dzīvotu multikulturālā sabiedrībā ir nepieciešamas zināšanas ne vien par savu kultūru, bet arī par blakus esošām citām kultūrām, tādēļ reliģiskā izglītība sniedz zināšanas un prasmes, kas nepieciešamas starpreliģiju dialoga veidošanai.⁹ Šī priekšmeta apguvei Somijā ir pieejamas mācību grāmatas par pareizticību, luterānismu, katolicismu, jūdaismu, islāmu un sekulāro ētiku. Reliģiskās mācības skolotājiem nav jābūt kādas konkrētas reliģijas pārstāvim, bet viņiem ir jābūt noteiktai valsts izglītībai.¹⁰

Kā vēl viens piemērs dažādu reliģiju iekļaušanai jāmin lūgšanu un meditāciju istabas, kas pieejamas Helsinku, Ālto un Jiveskiles universitātēs.^{11 12 13} Šīs telpas domātas jebkuru reliģiju studentiem vai darbiniekiem, lai tie universitātē var praktizēt savu garīgo praksi.

Lai arī 1980. gadā Somijai, atšķirībā no citām Skandināvijas valstīm, integrācijas jomā veicās vissliktāk, tās jaunākie sasniegumi multikulturālas politikas izveidē ir to izvirzījuši priekšplānā.¹⁴ 2009. gadā Somijas Izglītības un kultūras ministrija nāca klajā ar paziņojumu, ka *“imigranti ir jauns radošuma un talantu resurss, pozitīva multikulturālisma ietekme, kas papildina somu kultūras vitalitāti”*. Somijas integrācijas politikā milzīga nozīme ir pašvaldībām – tās ir atbildīgas par sociālās palīdzības pārraudzību. Jau kopš 1991. gada Somijas galvaspilsētā Helsinkos tiek īstenoti dažādi pasākumi, kas saistīti ar imigrācijas

⁵ U.S. Department of State. 2021 Report on International Religious Freedom: Finland. Pieejams: <https://www.state.gov/reports/2021-report-on-international-religious-freedom/finland/> (apmeklēts 2022. gada 7. oktobrī).

⁶ U.S. Department of State. 2021 Report on International Religious Freedom: Finland.

⁷ World Economic Forum, 2018. 10 reasons why Finland's education system is the best in the world. Pieejams: <https://www.weforum.org/agenda/2018/09/10-reasons-why-finlands-education-system-is-the-best-in-the-world> (apmeklēts 2022. gada 7. oktobrī).

⁸ U.S. Department of State. 2021 Report on International Religious Freedom: Finland.

⁹ Religious education in finland. Pieejams: <https://www.suol.fi/index.php/religious-education-in-finland> (apmeklēts 2022. gada 7. oktobrī).

¹⁰ Turpat.

¹¹ Multi-faith Prayer Room. Pieejams: <https://www.jyu.fi/en/workwithus/international-staff-guide/working-at-the-uni/Silent%20Room> (apmeklēts 2022. gada 1. novembrī).

¹² Silent room. Pieejams: <https://www.aalto.fi/en/services/silent-room> (apmeklēts 2022. gada 1. novembrī).

¹³ Prayer and meditation room - a place where to calm down on campus. Pieejams: <https://studies.helsinki.fi/instructions/news/prayer-and-meditation-room-place-where-calm-down-campus> (apmeklēts 2022. gada 1. novembrī).

¹⁴ Queens University. Multiculturalism Policies in Contemporary Democracies. Finland. Pieejams: <https://www.queensu.ca/mcp/immigrant-minorities/resultsbycountry-im/finland-im> (apmeklēts 2022. gada 7. oktobrī).

politiku, piemēram, ir izveidots kultūru atbalsta centrs “Caisa”, kā arī Integrācijas lietu padome (Ekonomikas un nodarbinātības ministrijas pakļautībā).¹⁵ Savukārt Tieslietu ministrijā darbojas Etnisko attiecību konsultatīvā padome (ETNO), kuras darbības mērķis ir palīdzēt iedzīvotājiem imigrācijas jautājumos, izglītēt sabiedrību par dažādību un veidot dialogu starp dažādām sabiedrības grupām.¹⁶

Helsinku pilsētas dome 1995. gadā nolēma izveidot starptautisku tikšanās vietu iebraucējiem un cittautiešiem, ņemot vērā pieaugošo imigrāciju. Tā 1996. gadā radās kultūras centrs “Caisa”, kas ar mākslas un kultūras palīdzību veido Helsinkus par daudzveidīgāku pilsētu.¹⁷ Šī centra mērķis bija atbalstīt jauno etnisko un kultūras minoritāšu integrāciju Somijā, vienlaikus saglabājot savu kultūru, valodu un identitāti. “Caisa” ir izveidojusi vairākas jaunas metodes daudzveidības veicināšanai, kas vēlāk izmantotas arī citās pilsētās un Helsinku pašvaldības iestādēs. “Caisa” savu darbību kultūras nozarē šobrīd veic ar Helsinku kultūras biroja finansiālo atbalstu, savukārt imigrantu integrācijas nozarē – ar citu pilsētu pašvaldību aģentūru atbalstu. Šobrīd kultūras centrā “Caisa” ir pieejamas semināru telpas 120 cilvēku auditorijai, zāle ar 180 sēdvietām, kā arī vairākas citas sanāksmju zāles un galerijas.¹⁸

Jau 2011. gadā “Caisa” telpās norisinājās Starptautiskā starpreliģiju harmonijas nedēļa, kurā cilvēki no dažādām reliģijām un tradīcijām tikās, lai dalītos savās pārdomās par harmoniju un daudzpusīgiem uzskatiem pasaulē.¹⁹ Viens no neseniem ar reliģiju saistītiem pasākumiem, kur “Caisa” bija viens no organizatoriem, bija 2018. gadā notikušais “Starpreliģiju koncerts”, kurā bija dzirdami arābu sūfiju, jūdaistu un kristiešu dziedājumi.²⁰

Tāpat jāuzteic arī Somijas Izglītības un kultūras ministrija, kas 2020. gadā piešķīra 80 000 eiro starpreliģiju dialoga veicināšanai trīs dažādām organizācijām: “Core” pārstāv lielākās reliģiskās kopienas, “Fokus” ir starpreliģiskā un starpkultūru organizācija, bet “Ad Astra” ir organizācija, kas veicina dialogu, starpreliģiju projektus un iekļautību dažādās pirmsskolas un mācību iestādēs.²¹ Šajā gadījumā valsts sektors sadarbojas ar nevalstisko un privāto sektoru.

“Core” darbojas sešu reliģiju – kristietības, islāma, jūdaisma, pēdējo dienu svēto, budistu un hinduistu – kopienu pārstāvji. Kopš savas pastāvēšanas šī organizācija ir rīkojusi dažādus seminārus, kultūras pasākumus, rakstījusi blogus, sniegusi komentārus un ziņojumus valsts iestādēm, kā arī iesaistījusies diskusijās par izglītības politiku un citiem jautājumiem.²² Pēdējais projekts, par kuru atrodama informācija angļiski “Core” interneta vietnē, ir viņu desmit pastāvēšanas gadu jubilejas seminārs “Ticība, cerība un miers”. Tajā piedalījās dažādi eksperti, lai runātu par starpreliģiju lomu miera veicināšanā, par reliģisko pratību un par to, kā tā palīdz veidot labāku pasauli.²³ Savukārt 2022. gada 24. oktobrī Helsinkos un četrās citās Somijas pilsētās norisinājās “Reliģiju miera gājiens”, ko cita starpā organizēja arī “Core”.

¹⁵ Turpat.

¹⁶ Advisory Board for Ethnic Relations Etno. Pieejams: <https://oikeusministerio.fi/en/the-advisory-board-for-ethnic-relations> (apmeklēts 2022. gada 1. novembrī).

¹⁷ Caisa. History. Pieejams: <https://www.caisa.fi/en/about#History> (apmeklēts 2022. gada 1. novembrī).

¹⁸ Turpat.

¹⁹ URI CCs participating in WIHW in 2011. Pieejams: <https://www.uri.org/uri-story/20110210-uri-ccs-participating-wihw-2011> (apmeklēts 2022. gada 1. novembrī).

²⁰ Inter-faith concert. Pieejams: <https://www.lumenvaalo.fi/concerts/sacred-music-hki-2019/> (apmeklēts 2022. gada 1. novembrī).

²¹ U.S. Department of State. 2021 Report on International Religious Freedom: Finland.

²² Uskot. About us. Pieejams: <https://uskot.fi/en/about-us/> (apmeklēts 2022. gada 1. novembrī).

²³ Turpat.

Gājienā piedalījās dažādu reliģiju pārstāvji, lai parādītu, kā atšķirīgas reliģiskās kopienas var pastāvēt un sadzīvot visas kopā.²⁴

Kultūras un reliģijas forums “Fokus” tika dibināts jau 1947. gadā, bet tolaik bija zināms ar nosaukumu Kristīgās kultūras savienība. Foruma šī brīža misija ir veicināt kultūras un sociālu diskusiju, kā arī mijiedarbību starp dažādām reliģijām un uzskatiem, lai stiprinātu sociālo labklājību un mieru.²⁵ Organizācijas mājaslapā minēts, ka viņu projektus finansē Somijas Izglītības un kultūras ministrija, Tieslietu ministrija, Vides ministrija, Baznīcu pārvalde kā arī Somijas muzeju aģentūra.²⁶ Kopā ar citām organizācijām “Fokus” ir izveidojuši dialoga izglītības portālu, kur atrodami dažādi bezmaksas materiāli un publikācijas par veiksmīga starpreliģiju dialoga veidošanu, piemēram, videomateriāls par viedokļu un reliģiju dialoga veicināšanu darbā ar jaunatni.²⁷

Jau ilgstoši “Fokus” ir arī viens no partneriem, kas palīdz organizēt ANO Starptautisko starpreliģiju harmonijas nedēļu, kas jau kopš 2010. gada norisinās pirmajā februāra nedēļā. Somijā šos svētkus svin kopš 2011. gada.²⁸ 2020. gadā šī pasākuma nolūkos “Fokus” kopā ar Helsinku Universitāti un Baznīcu padomi izveidoja arī brošūru, kura domāta vecākiem, kuri pārstāv dažādas reliģijas, lai veicinātu pozitīvu dažādu reliģiju līdzāspastāvēšanu ģimenēs.²⁹ “Fokus” kopā ar organizāciju “Ad Astra” ir izveidojis arī dažādu reliģiju un tradīciju kopējo svētku kalendāru.

Organizācija “Ad Astra” tika izveidota 2008. gadā, un tās darbības jomas ir starpreliģiju dialogs, stāstu stāstīšana, bērnu kultūra un izglītība, kā arī darbs ar jauniešiem.³⁰ Organizācija izstrādā materiālus digitālā un drukātā formātā, lai palīdzētu ģimenēm, pedagogiem un institūcijām sadarboties un veidot starpreliģiju dialogu. “Ad Astra” saņem finansējumu no Somijas valsts budžeta, pašvaldību budžeta, kā arī no privātā sektora. Šobrīd organizācija īsteno vienu projektu kopā ar pirmsskolas un skolu mācību iestādēm, lai rīkotu dažādu reliģiju svētkus, piemēram, lai svinētu ramadānu, pesah svētkus, Mēness festivālu utt.³¹ Organizācijas interneta vietnes digitālā versijā bez maksas pieejams dažādu reliģiju un tradīciju kopējais svētku kalendārs.

Privātā sektora ieguldījums imigrācijas uzlabošanā Somijā ir patiesi vērā ņemams. Somija 2018. gadā kļuva par pirmo Skandināvijas valsti, kurā privātās investīcijas tiek novirzītas sociālajām programmām.³² Sociālās ietekmes obligāciju programma jeb Social Impact Bond (SIB) tika uzsākta 2017. gadā ar mērķi palīdzēt imigrantiem integrēties Somijas sabiedrībā: tā kā Somijā darba tirgū vērojams darbaspēka trūkums, Somijā dzīvojošajiem iebrucējiem tika

²⁴ Rauhankävelyt viidellä paikkakunnalla. Pieejams: <https://uskot.fi/2022/09/rauhankävelyt-viidella-paikkakunnalla-ykn-paivana-24-10-kohtuullisuutta-uskonnot-kestavaa-tulevaisuutta-rakentamassa/> (apmeklēts 2022. gada 1. novembrī).

²⁵ Fokus. Historia. Pieejams: <https://dialogikasvatus.fi/fokus-ry/historia/> (apmeklēts 2022. gada 1. novembrī).

²⁶ Fokus. Toimita. Pieejams: <https://dialogikasvatus.fi/fokus-ry/toiminta/> (apmeklēts 2022. gada 1. novembrī).

²⁷ Katsomus- ja uskontodialogin edistäminen nuorisotyössä. Pieejams: <https://dialogikasvatus.fi/material/katsomus-ja-uskontodialogin-edistaminen-nuorisotyossa/> (apmeklēts 2022. gada 1. novembrī).

²⁸ Yhteisymmärrysviikko. Pieejams: <https://dialogikasvatus.fi/yhteisymmärrysviikko/yhteisymmärrysviikko/> (apmeklēts 2022. gada 1. novembrī).

²⁹ A home with different religious beliefs. Pieejams: https://dialogikasvatus.fi/wp-content/uploads/2021/02/kodinerikat-enkku-netti_.pdf (apmeklēts 2022. gada 1. novembrī).

³⁰ Ad astra. About us. Pieejams: <http://ad-astra.fi/about> (apmeklēts 2022. gada 1. novembrī).

³¹ Ad astra. Our work. Pieejams: <http://ad-astra.fi/work> (apmeklēts 2022. gada 1. novembrī).

³² How private investors could make money from integrating immigrants in Finland. Pieejams: <http://www.nordiclabourjournal.org/i-fokus/in-focus-2018/theme-february-2018/article.2018-02-07.8638887048> (apmeklēts 2022. gada 1. novembrī).

atrastas piemērotas darbavietas, vienlaikus nodrošinot viņiem somu valodas un profesionālās kvalifikācijas apmācības.³³ Šajā projektā mijiedarbojas visi trīs sektori – valsts, nevalstiskais un privātais.

SIB programmas izveidošanu iniciēja Somijas Nodarbinātības un ekonomikas ministrija sadarbībā ar Somijas Inovācijas programmu “Sitra”, savukārt programmas ieviešanu nodrošina aktīvu pārvaldības organizācija “Epiqus”, kas specializējusies sociālo investīciju veikšanā. Integrācijas programma ir finansiāli apjomīgākā Eiropā, un tās aptuvenā vērtība ir 14,3 miljoni eiro. Aktuālākie dati par programmas rezultātiem ir pieejami no 2020. gada oktobra, bet projekts turpināsies līdz 2023. gadam. Saskaņā ar 2020. gada datiem no 2200 migrantiem, kuri piedalījās šajā projektā, 50% jau ir veiksmīgi ieguvuši darbavietu.³⁴

Apkopojums

Pētot starpreliģiju dialoga telpu Somijā, jāizceļ fakts, ka Somija par savu prioritāti ir izvirzījusi multikulturālas un atvērtas vides attīstību. Tas nozīmē, ka ir teju neiespējami atdalīt valsts, nevalstisko un privāto sektoru starpreliģiju dialoga kontekstā, jo tie ir savstarpēji cieši saistīti, ņemot vērā, ka finansējums starpreliģiju dialoga atbalstam pamatā tiek nodrošināts no valsts budžeta. Privātais sektors savukārt ir ieguldījis līdzekļus tieši integrācijas uzlabošanai – migrantu darbavietu nodrošināšanai.

Somijas valsts finansē studiju programmas un mācību iestādes, kas sagatavo kompetentus reliģiskās izglītības speciālistus, kas vēlāk rūpēsies par starpreliģiju dialogu un dažādību, strādājot pirmsskolās, skolās un universitātēs.

Jau 1996. gadā ar valsts atbalstu tika radīts kultūras atbalsta centrs “Caisa” jauno etnisko un kultūras minoritāšu integrācijai. Somijas valsts nodrošina finansējumu arī trīs lielām nevalstiskā sektora organizācijām – “Core”, “Ad Astra” un “Fokus”. Šo organizāciju mērķis ir apvienot dažādas reliģiskās kopienas, veicināt izpratni par reliģiju dažādību, uzlabot dialoga veidošanas prasmes skolās un pirmsskolas izglītības iestādēs, izstrādāt bezmaksas materiālus, kā arī rīkot pasākumus konstruktīva dialoga veicināšanai.

Kanāda

Kanāda ierindojas 1. vietā pasaulē kā veiksmīgākā valsts integrācijas jomā starpreliģiju dialoga kontekstā. Valsts politika apzināti mudina sabiedrību lūkoties uz imigrantiem kā līdzvērtīgiem potenciālajiem pilsoņiem.

Lai arī Kanādā nav oficiālas valsts reliģijas, divas trešdaļas jeb 67,3% no 37,7 miljoniem Kanādas iedzīvotāju sevi identificē kā kristiešus, 3,2% kā musulmaņus, 1,5% kā hinduistus, 1,4% kā sikhus, 1,1% kā budistus un 1,0% kā jūdaistus.³⁵

³³ Kotouttamisen (KOTO) Social Impact Bond. Pieejams: <https://golab.bsg.ox.ac.uk/knowledge-bank/case-studies/kotouttamisen-koto-social-impact-bond/> (apmeklēts 2022. gada 1. novembrī).

³⁴ Kotouttamisen (KOTO) Social Impact Bond.

³⁵ National Household Survey, 2011. Immigration and Ethnocultural Diversity in Canada. Pieejams: <https://www12.statcan.gc.ca/nhs-enm/2011/as-sa/99-010-x/99-010-x2011001-eng.pdf> (apmeklēts 2022. gada 8. oktobrī).

Reliģiskā brīvība Kanādā nozīmē to, ka valdība nevar ne finansēt, ne dot priekšroku vienai konkrētai reliģijai vai reliģiskām grupām.³⁶ Liela atšķirība starp Kanādu un Eiropas valstīm ir tā, ka valstiskā līmenī Kanāda piekopj reliģisko plurālismu, kas darbojas kā neatņemama multikulturālisma sastāvdaļa. Reliģiskais plurālisms nozīmē katra indivīda iespējas praktizēt savu reliģiju, dzīvojot daudzveidīgā sabiedrībā. Sekulārisms, kas dominē Eiropā un kas ir plurālisma pretmets, ir centrēts uz reliģijas nošķiršanu no pasaulīgām lietām.³⁷

Kanādieši bija vieni no pirmajiem, kas 60. gados sāka izmantot terminu “sociālā kohēzija” jeb ideju par kopienas attīstību, kuras pamatā ir kopīgas vērtības, izaicinājumi un vienlīdzīgas iespējas visiem tās iedzīvotājiem.

Sociālā kohēzija Kanādā balstās uz pieciem punktiem:

1. Piederība kopīgām vērtībām, identitātei un kopējām saistībām.
2. Iekļautība.
3. Līdzdalība.
4. Plurālistiskas sabiedrības cieņa un tolerance.
5. Iestāžu legimitāte.³⁸

2015. gadā Kanāda kopā ar Amerikas Savienotajām Valstīm izveidoja Starptautisko reliģijas un ticības brīvības aliansi, lai veicinātu padziļinātu valstu koordināciju, kuras apņēmušās veicināt reliģisko brīvību.³⁹ Šobrīd aliansei pievienojušās 36 valstis, tajā skaitā arī Latvija un Portugāle.⁴⁰

Alianses pārstāvji veicina reliģijas un/vai ticības brīvību šādā veidā:

- laicīgi brīdinot par draudošām krīzēm;
- koordinējot kopīgus interešu aizstāvības un plānošanas pasākumus;
- veicinot labās prakses apmaiņu;
- veicinot reliģiskās un ticības brīvības draugu grupu veidošanu un iesaistīšanos.

Starptautiskās reliģijas un ticības brīvības alianses tikšanās notiek divas reizes gadā Ņujorkā un Ženēvā, apvienojot ANO Ģenerālo asambleju un ANO Cilvēktiesību padomi. Lai arī šīs sanāksmes vada Kanāda un Amerikas Savienotās Valstis, sanāksmes regulāri rīko arī citas iesaistītās valstis.⁴¹

Kanādas konstitūcija nodrošina apziņas, reliģijas, domu, uzskatu, viedokļu un izpausmes brīvību, nosakot saprātīgus ierobežojumus, dzīvojot brīvā un demokrātiskā sabiedrībā.

³⁶ Canadian Civil Liberties association, 2022. Freedom of Religion. Protecting Religious Freedom. Pieejams: <https://ccla.org/our-work/fundamental-freedoms/freedom-of-religion/> (apmeklēts 2022. gada 8. oktobrī).

³⁷ Evason, A. 2016. Religion. Pieejams: <https://culturalatlas.sbs.com.au/canadian-culture/canadian-culture-religion> (apmeklēts 2022. gada 8. oktobrī).

³⁸ Mediterranean City-to-City Migration Project. Social cohesion and intercultural and inter-religious dialogue. Pieejams:

https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&cad=rja&uact=8&ved=2ahUKEwj99NOU8PX6AhXyxIsKHd9UAveE4FBAWegQIDBAB&url=https%3A%2F%2Fwww.icmpd.org%2Fcontent%2Fdownload%2F53211%2Ffile%2FMC2CM_P2P_Lisbon_Report_EN.pdf&usg=AOvVaw1bH-QKW6FETxwL1hWes0NI (apmeklēts 2022. gada 5. novembrī).

³⁹ International Contact Group on Freedom of Religion or Belief. Pieejams:

https://www.international.gc.ca/world-monde/issues_development-enjeux_developpement/human_rights-droits_homme/freedom-religion-liberte-group_groupe.aspx?lang=eng (apmeklēts 2022. gada 5. novembrī).

⁴⁰ U.S. Department of State. International Religious Freedom or Belief Alliance. Pieejams:

<https://www.state.gov/international-religious-freedom-or-belief-alliance/> (apmeklēts 2022. gada 5. novembrī).

⁴¹ International Contact Group on Freedom of Religion or Belief.

Tiesiskais regulējums arī ļauj indivīdiem iesūdzēt tiesā valdību, ja tiek diskriminēta reliģiskā brīvība.⁴²

Tiesisko aktu prasības neuzliek reliģiskajām grupām pienākumu reģistrēties, tomēr, lai iegūtu nodokļu atbrīvojuma statusu, jāreģistrējas kā nevalstiskajām organizācijām. Garīdzniekiem, iegūstot labdarības statusu, iespējams saņemt dažādas priekšrocības, piemēram, nodokļu atlaides īpašumam un ātrāku dokumentu apstrādi imigrācijas sistēmā. Tomēr jāņem vērā, ka, lai iegūtu garīdznieka statusu, šī cilvēka pārstāvētajām kopienām ir formāli jāatzīst šis cilvēks par savu reliģisko vadītāju ar tiesībām veikt garīgus pienākumus un sniegt pakalpojumus savā reliģiskajā organizācijā.⁴³

2020. gadā tika publicēti tiesībsargājošo iestāžu ziņojumi par fizisku vardarbību, vandālismu, naida runu un aizskaršanu, kas vērsta pret reliģiskajām grupām, īpaši ebrejiem un musulmaņiem. Pozitīvi, ka šāda rakstura noziegumu skaits kopš 2019. gada ir samazinājies par 7%.⁴⁴

Kopā ar citām demokrātiskām valstīm arī Kanāda 27. oktobrī svin Starptautisko reliģiskās brīvības dienu. 2021. gadā šajā svētku dienā Kanādas Ārlietu ministrija nāca klajā ar paziņojumu, kurā teikts, ka Kanādas valdība ir stingri apņēmusies veicināt un aizsargāt ticības un reliģisko brīvību. Ministrija arī skaidroja, ka 2021. gadā tā ir organizējusi divus nacionālus samītus par islāmofobiju un antisemitismu, lai uzklausītu politikas veidotāju un kopienas līderu pašreizējos izaicinājumus un veiktu nepieciešamos soļus.⁴⁵

Kanādas nevalstiskajā sektorā darbojas daudz un dažādas starpreliģiju dialoga atbalsta organizācijas. Viena no lielākajām ir “Canadian interfaith conversation”, kuras sastāvā ir 62 reliģiskās organizācijas no visas Kanādas, tostarp musulmaņu, ebreju, budistu u.c. kopienu organizācijas. Organizācijas hartā ir noteikts, ka reliģiskā prakse un tās ietekme uz kanādiešu identitāti ir ilgstoša Kanādas iezīme. Organizācija iestājas par reliģijas nozīmību plurālistiskā sabiedrībā un Kanādas sabiedriskajā dzīvē, uzsverot dialoga nozīmību.⁴⁶

Šī organizācija veicina regulāru dialogu starp Kanādas parlamentāriešiem un Kanādas reliģisko pārstāvju dalībniekiem, izmantojot Visu partiju parlamentāro starpreliģiju apvienību. Ar “Canadian interfaith conversation” atbalstu Visu partiju parlamentāro starpreliģiju apvienība finansē un īsteno dažādas aktivitātes:

- veido neformālu dialogu par Kanādas reliģisko kopienu ideju un pieredzes ieguldījumu sabiedrības politikas izaicinājumos;
- rīko sociālus pasākumus, kuru mērķis ir iepazīstināt parlamenta deputātus ar Kanādas reliģisko kopienu pārstāvju idejām un pieredzēm;
- rīko formālus pasākumus, piemēram, starpreliģiju lūgšanu brokastis, lai vienkopus pulcinātu parlamenta deputātus, Kanādas reliģisko kopienu un sabiedrības pārstāvjus, cienot reliģiju ieguldījumu ikdienas dzīvē;

⁴² U.S. Department of State. 2021 Report on International Religious Freedom: Canada. Pieejams: <https://www.state.gov/reports/2020-report-on-international-religious-freedom/canada/> (apmeklēts 2022. gada 5. novembrī).

⁴³ Turpat.

⁴⁴ Turpat.

⁴⁵ Statement on International Religious Freedom Day. Pieejams: <https://www.canada.ca/en/global-affairs/news/2021/10/statement-on-international-religious-freedom-day.html> (apmeklēts 2022. gada 5. novembrī).

⁴⁶ Canadian interfaith conversation. About Us. Pieejams: <https://www.interfaithconversation.ca/about-us> (apmeklēts 2022. gada 5. novembrī).

- veicina informācijas apmaiņu un sadarbību ar līdzīgi domājošām pilsoniskās sabiedrības organizācijām, lai atbalstītu citas valsts un starptautiska mēroga iniciatīvas, kuru mērķis ir veicināt savstarpējo reliģiju izpratni.⁴⁷

Lai arī šī organizācija cieši sadarbojas ar valdību, finansējumu tā saņem no citiem avotiem. Organizācijas biedri – reliģiskās organizācijas un kultūras organizācijas –, sadarbības partneri – bezpeļņas, labdarības un kopienu organizācijas, vietējās un reģionālās starpreliģiju grupas, izglītības iestādes un centri, kā arī citi atbalstītāji veic ikgadēju finansiālu maksājumu organizācijas darbības finansēšanai.⁴⁸

Pie nevalstiskajām organizācijām, kas veicina starpreliģiju dialogu, noteikti jāpiemin arī Apvienotā Kanādas baznīca, kas ir otra visvairāk pārstāvētā kristīgā konfesija Kanādā pēc Katoļu baznīcas. Apvienotā Kanādas baznīca atbalsta ne vien Kanādas organizāciju “Canadian interfaith conversation”, bet arī Ziemeļamerikas starpkonfesiju tīklu, Kanādas Kristiešu-jūdaistu konsultāciju organizāciju, Kanādas Nacionālo musulmaņu kristiešu sadarbības komiteju, kā arī starptautiska līmeņa organizācijas – Pasaules reliģiju parlamentu un organizāciju “Reliģijas mieram”.⁴⁹

starpreliģiju dialoga veidošanu Kanādā atbalsta ne tikai Kristīgā baznīca, bet arī Kalgari Jūdaisma federācija, Kalgari Islāma asambleja u.c.⁵⁰

Kā pozitīvs piemērs iekļautības veicināšanai privātajā sektorā ir Kanādas labāko daudzveidības darba devēju balva, ko pasniedz uzņēmumiem, kuri izveidojuši izcilas daudzveidības un iekļaušanas programmas. Konkurss norisinās jau 15 gadus, un balvu finansē Kanādas 100 lielākie darba devēji.⁵¹

Viens no uzņēmumiem, kas saņēma balvu 2022. gadā, bija “Accenture”, kas darbojas arī Latvijā. Kā viens no “Accenture” sasniegumiem tiek minēts arī viņu rīkotās darbinieku resursu grupas starpreliģiju dialoga kontekstā, kā arī telpa, kurā darbinieki var praktizēt savu reliģiju.⁵²

Tika apbalvota arī “Royal bank of Canada”. Banka saviem darbiniekiem ir sarūpējusi telpu, kur darbinieki darba laikā var praktizēt savu reliģiju, kā arī nodrošina līdz trīs apmaksātām brīvām dienām reliģisku iemeslu dēļ.⁵³

Uzņēmums “Providence health care” saviem darbiniekiem ir izveidojis informatīvo materiālu kultūras un reliģijas izpratnes veicināšanai, kurā ir atzīmēti arī dažādi sekulāri un reliģiski svētki.⁵⁴

Uzņēmums “Jazz aviation LP” saviem darbiniekiem nodrošina obligātās apmācības par daudzveidību un iekļautību. Tiek veidots arī informatīvs izdevums, kurā tiek izcelti dažādi kultūras un reliģiskie notikumi. Pie šī uzņēmuma dažādības stratēģijas un politikas minēts arī

⁴⁷ Turpat.

⁴⁸ Canadian interfaith conversation. Participants. Pieejams: <https://www.interfaithconversation.ca/participants> (apmeklēts 2022. gada 5. novembrī).

⁴⁹ Interfaith Relations. Pieejams: <https://united-church.ca/community-and-faith/welcome-united-church-canada/partners-mission/interfaith-relations> (apmeklēts 2022. gada 5. novembrī).

⁵⁰ Calgary interfaith council. Our Members. Pieejams: <https://www.calgaryinterfaithcouncil.org/our-members/> (apmeklēts 2022. gada 5. novembrī).

⁵¹ Canada's Best Diversity Employers (2022). Pieejams: <https://www.canadastop100.com/diversity/> (apmeklēts 2022. gada 5. novembrī).

⁵² Accenture INC. Pieejams: <https://reviews.canadastop100.com/top-employer-accenture> (apmeklēts 2022. gada 5. novembrī).

⁵³ Royal bank of Canada. Pieejams: <https://reviews.canadastop100.com/top-employer-rbc> (apmeklēts 2022. gada 5. novembrī).

⁵⁴ Providence health care. Pieejams: <https://reviews.canadastop100.com/top-employer-providence-health> (apmeklēts 2022. gada 5. novembrī).

fakts, ka islāmticīgajiem darbiniekiem, kuri reliģisku apsvērumu dēļ nevar pieņemt procentus vai peļņu, ir iespējamās alternatīvas pensijas aprēķināšanas sistēmas.⁵⁵

Gandrīz ikviens Kanādas labāko daudzveidības darba devēju balvas ieguvējs nodrošina sava veida atbalstu tieši reliģisko prakšu īstenošanā un izpratnes par dažādām reliģijām veidošanu konkrētajā darba vietā.

Apkopojums

Kanāda ir salīdzinoši liela valsts, un, vadoties pēc apskatītajām praksēm pavisam nelielā daļā valsts, publiskajā un privātajā sektorā, var secināt, ka arī Kanādas ieguldījums reliģiskās brīvības un iekļautības kontekstā uz visas pasaules fona ir iespaidīgs.

Kanāda ir likusi būtisku uzsvāru uz reliģisko brīvību jau kopš 60. gadiem, kad sāka lietot terminu “sociālā kohēzija”, kuras viens no pieciem svarīgākajiem punktiem ir plurālistiskas sabiedrības cieņa un tolerance. Kā jau tika minēts iepriekš, reliģiskais plurālisms multikulturālā sabiedrībā nozīmē katra indivīda iespējas praktizēt savu reliģiju.

Valstiskā līmenī redzams, ka ministrijas cieši sadarbojas ar nevalstisko sektoru, lai uzklautu un veidotu attiecības ar dažādu reliģiju pārstāvjiem, tādējādi ar valsts atbalstu kopīgi veicinot uzlabojumus labākai līdzaspastāvēšanai.

Privātajā sektorā izceļami Kanādas uzņēmumi, kas atrodami 100 labāko daudzveidības darba devēju balvas ieguvēju sarakstā: liela daļa uzņēmumu apzināti veic dažādas darbības reliģiskās brīvības uzlabošanai, piemēram, uzņēmumā izveidojot telpu, kurā praktizēt savu reliģiju.

Būtiski pieminēt, ka reliģiskās brīvības un iekļautības veidošanā aktīvi iesaistās reliģiskās organizācijas, kas ziedo naudu organizācijām, kuru pamatdarbības mērķis ir starpreliģiju dialoga veidošana. Arī valstiskā līmenī Kanāda darījusi daudz, un kopš 2015. gada kopā ar Amerikas Savienotajām Valstīm ir izveidojusi Starptautisko reliģijas un ticības brīvības aliansi, kuras sastāvā ir arī Latvija un Portugāle.

Portugāle

No Portugāles 10,3 miljoniem iedzīvotāju 81% pieder Romas katoļu baznīcai, savukārt citas konfesijas neveido pat 1% katra atsevišķi, tostarp, islāmticīgie, hinduisti, jūdaisti, sunnīti, budisti, sikhi u.c.⁵⁶ Nelielais citu reliģiju sekotāju skaits gan nav bijis iemesls Portugālei par šo sabiedrības daļu aizmirst. Par spīti koloniālajai vēsturei un stagnējošai ekonomikai, ko bieži vien var pavadīt tolerances trūkums⁵⁷, Portugāles tiesību akti nodrošina līdzvērtīgas tiesības visām reliģiskajām grupām. Arī Portugāles imigrantu integrācijas politika, līdz ar Skandināvijas valstīm un Kanādu, tiek vērtēta kā viena no veiksmīgākajām pasaulē.⁵⁸

Kad Portugāle atjaunoja konstitūciju 1976. gadā, tika noteikta tiesību un pienākumu vienlīdzība, kā arī diskriminācijas aizliegums, kas attiecināms uz visu ticību pārstāvjiem.

⁵⁵ Jazz aviation LP. Pieejams: <https://reviews.canadastop100.com/top-employer-jazz-aviation> (apmeklēts 2022. gada 5. novembrī).

⁵⁶ U.S. Department of State. 2021 Report on International Religious Freedom: Portugal. Pieejams: <https://www.state.gov/reports/2020-report-on-international-religious-freedom/portugal/> (apmeklēts 2022. gada 7. oktobrī).

⁵⁷ Berggren N., Nilsson T., 2013. Does Economic Freedom Foster Tolerance? Pieejams: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1111/kykl.12017> (apmeklēts 2022. gada 8. oktobrī).

⁵⁸ Migrant integration policy index 2020. Main findings. Pieejams: <https://www.mipex.eu/key-findings> (apmeklēts 2022. gada 7. oktobrī).

Portugāle īsteno tā saukto “kooperatīvo valsts un baznīcas nodalīšanu”, kas paredz, ka valsts veido dialogu un sadarbojas ar dažādu reliģiju pārstāvjiem⁵⁹, tādējādi vairojot tādas vērtības kā solidaritāte un tolerance.

Reliģiskās brīvības likums veicina dažādu reliģiju vienlīdzību valsts varas priekšā, kā arī garantē reliģiskās brīvības pamatprincipus. Tas paredz, ka Portugāles iedzīvotāji var brīvi izvēlēties un mainīt savu ticību, nodot zināšanas par reliģiju nākamajām paaudzēm, saņemt un dalīties ar reliģiska rakstura informāciju, kā arī pulcēties ceremoniju un reliģisko prakšu veikšanai. Minētais likums aizsargā ne vien indivīdus, bet arī reliģisko kopienu organizācijas. Tāpat tas paredz valsts neitralitāti ar reliģiju saistītos jautājumos – izglītībā, medijos vai kultūrvidē.

Katrs Portugāles nodokļu maksātājs var izvēlēties ziedot 5% no sava ienākumu nodokļa jebkurai reģistrētai reliģiskai organizācijai⁶⁰. 2001. gadā Reliģiskās brīvības likumā tika ieviesti uzteicami grozījumi, tostarp, nodarbinātie var izmantot brīvdienas, kas saistītas ar viņu reliģiskajām praksēm, tika paredzēta reliģisko laulību institucionāla atzīšana, kā arī reliģisko grupu vajadzību iekļaušana pilsētvides plānošanas procesos.

Reliģiskā integrācija neaprobežojas vien ar likuma pantiem: Portugāles valsts institūcijas proaktīvi izstrādā visaptverošas vadlīnijas starpreliģiskā dialoga veicināšanai, piemēram, 2011. gadā tika izdota rokasgrāmata “Starpreliģiju dialogs cauri laikiem: 33 idejas, kā domāt un rīkoties”.⁶¹ Grāmatā ietverts terminu skaidrojums, informatīvu filmu un grāmatu saraksts, vienkārši, ikdienā lietojami ieteikumi jebkurai cilvēkam, kā arī idejas starpreliģiju dialoga veicināšanai skolās un debašu grupās. Rokasgrāmatas ievadā citēts A. Malufs, kurš apgalvo, ka “reliģiskā integrācija prasa rāmas pārdomas, prasmīgu pedagoģiju, tiesisko regulējumu un atbilstošas institūcijas” (2009). Šī tēze gana precīzi raksturo Portugāles īstenoto integrācijas politiku, kuras pamatā ir uzņēmīgas un atvērtas valsts institūcijas. Dialogs tiek traktēts nevis kā viens no darāmajiem darbiem politiskajā dienaskārtībā, bet gan kā valsts sektora attieksme, kas kalpo par piemēru valsts iedzīvotāju savstarpējām attiecībām⁶².

Portugālē pamatskolas klasēs var brīvprātīgi apgūt valsts apmaksātu kursu “Pasaules reliģijas”, ja šo iespēju vēlas izmantot vismaz 10 skolēnu. Kursu pasniedz ar reliģiju nesaistīts skolotājs, kuru apmāca reliģisko grupu pārstāvji un kurš izmanto šo pārstāvju sagatavotos materiālus. Privātskolas var pasniegt ne tikai “Pasaules reliģiju” kursu, bet sagatavot arī atsevišķus kursus par jebkuru citu reliģiju. Minētais pierāda, kā valsts institūcijas var pielietot integrācijas jautājumos par īpaši efektīvām uzskatītās *grassroots* metodes, satura izstrādāšanā iesaistot reliģisko kopienu pārstāvjus⁶³.

Portugāles pieeja imigrācijas un integrācijas jautājumos institucionālā līmenī balstās uz sadarbību starp dažādām ministrijām, valsts administrāciju un vietvarām, lai rastu kopīgu risinājumu konkrētiem izaicinājumiem. Šī modeļa centrā kā publiskā institūcija, kas iesaistīta ministru padomes darbā, atrodas Augstākā komisija migrācijas jautājumos (ACM). Tās

⁵⁹ Gouveia B.J. Religious Liberty and Rule of Law in Constitutional State: the Portuguese Experience, 22. Pieejams: http://www.clr.mj.pt/sections/agenda/representacao-da-clr-no/representacao-da-clr-no/downloadFile/file/Religious_Liberty_and_Rule_of_Law_-_the_portuguese_experience.pdf?nocache=1268737957.04 (apmeklēts 2022. gada 3. novembrī).

⁶⁰ U.S. Department of State. 2021 Report on International Religious Freedom: Portugal.

⁶¹ Diálogo Inter-religioso no tempo e 33 ideias para pensar e agir. Pieejams: <https://www.acm.gov.pt/documents/10181/233158/Di%C3%A1logo+Iter-religioso+no+tempo+%26+33+Ideias+para+pensar+e+agir.pdf/a23b9298-3896-419a-8574-7d6c60fbfd79> (apmeklēts 2022. gada 3. novembrī).

⁶² Turpat.

⁶³ U.S. Department of State. 2021 Report on International Religious Freedom: Portugal.

uzdevums ir apvienot dažādu ministriju pārstāvjus, lai plānotu, ieviestu un izvērtētu dažādas prakses, kas veicina imigrantu, tostarp, bēgļu, integrēšanos sabiedrībā. Par veiksmīgas integrācijas politikas priekšnoteikumu uzskata starpkultūru un starpreliģisku dialogu, kas palīdz izskaust etnisko un reliģisko diskrimināciju.

ACM savu darbību uzsāka 1996. gadā, kad Portugāles valdība dibināja Augstāko komisiju imigrācijas un etnisko minoritāšu jautājumos. Tās loma bija veicināt imigrantu veidoto organizāciju, sociālo partneru un valsts pakalpojumu savstarpēju komunikāciju un iesaisti. Ar laiku komisijas nozīme palielinājās, un šobrīd tās rīcībā ir administratīvie un finanšu resursi, kā arī ministru padome tai ir piešķīrusi tiesības pārvaldīt un risināt ar rasi un reliģiju saistītos diskriminācijas jautājumus.

2015. gadā kā apakšorganizācija tika dibināta Starpreliģiskā dialoga darba grupa, kas pievērsās tieši ar reliģiju saistītajiem integrācijas aspektiem. Darba grupas sastāvā ir dažādu konfesiju līderi, un tā būtisku nozīmi piešķir integrācijai tieši jauniešu vidū, iekļaujot starpreliģisko dialogu gan skolu programmās, gan ārpusskolas aktivitātēs, piemēram, organizējot sporta spēles⁶⁴.

Neretī darba grupa kalpo kā "tilts" starp valsts pārvaldi un reliģiskajām grupām: šādā sadarbības modelī iesaistītās puses kopīgi meklēja risinājumus Covid-19 krīzes laikā, reliģiskajiem līderiem atbalstot valdību gan sabiedrības informētības līmeņa veicināšanā, gan tīri praktiski – piedāvājot mediķu vajadzībām savus lūgšanu namus⁶⁵.

2018. gadā Lisabonā, Starpreliģiskā dialoga kongresa laikā tika ierosināts noteikt 1. februāri par Nacionālo reliģiskās brīvības un starpreliģiskā dialoga dienu. Šādas dienas mērķis būtu veicināt sabiedrības informētību par reliģiskās brīvības nozīmi un praksēm. Piedāvājumu virzīja Portugāles Augstākā komisija migrācijas jautājumos, Starpreliģiskā dialoga darba grupa, kā arī Reliģiskās brīvības komisija. 2019. gadā Portugāles parlaments šo ierosinājumu vienbalsīgi apstiprināja, tiesa gan, kā datumu nosakot 22. jūniju, jo šajā datumā 2001. gadā tika pieņemts Portugāles reliģiskās brīvības likums.

2021. gada novembrī Augstākā komisija migrācijas jautājumos atjaunoja sadarbības līgumu ar Sabiedriskās drošības policiju, kas paredz 2016. gadā iesāktās programmas "Kopā visiem" turpmāku īstenošanu. Programmas ietvaros aptuveni 1000 policijas darbinieku piedalījās apmācībās par integrācijas un kultūru daudzveidības pārvaldības jautājumiem, savukārt komisijas darbinieki apguva zināšanas par drošību, noziedzību un iejaukšanās iespējām.

Apmācību mērķis ir nodrošināt minoritāšu un migrantu aizsardzību pret jebkāda veida vardarbību, diskrimināciju vai citām kriminālām aktivitātēm. Viens no sadarbības līguma pamatmērķiem ir veicināt labākus dzīves apstākļus imigrantiem un to pēcnācējiem, turklāt līguma izstrādē tika iesaistīta plaša imigrantu sabiedrības daļa. Tāpat izceļams sadarbības līguma punkts, kas paredz, ka valsts institūcijām regulāri jāsadarbojas ar uzticamiem minoritāšu vai migrantu grupu pārstāvjiem, lai konflikta gadījumā izdotos veiksmīgi nodibināt dialogu.

Arī minoritāšu reliģiskie līderi par Portugāles valdības iesaisti publiski izsakās atzinīgi: Lisabonas ebreju kopienas vadītājs rabīns Rubens Suiza ir teicis, ka Portugāles valdība nodrošina izteikti augstu tolerances līmeni, uzsverot, ka reliģiskā brīvība ir būtisks valsts mandāts. Šeihs Deivids Munirs, Lisabonas Centrālās mošejas imāms, atzīst, ka valsts politikas

⁶⁴ Portugal's Working Group Brings Interreligious Dialogue into the Limelight. Pieejams: <https://www.kaiciid.org/news-events/features/portugal%E2%80%99s-working-group-brings-interreligious-dialogue-limelight?fbclid=IwAR3b1T2iGchat0bBYiKCQRghMY1qSqZg4nN1VonC48iGHBM6jI8ows0i4Ho> (apmeklēts 2022. gada 3. novembrī).

⁶⁵ Portugal's Working Group Brings Interreligious Dialogue into the Limelight.

izstrādātāji konsultējas un iekļauj reliģiskās grupas un to pārstāvjus lēmumu pieņemšanas procesā. Nav retums, ka valsts pārstāvji konsultējas ar musulmaņu kopienu par tās kultūru un ticības praksēm, lai bez starpgadījumiem noritētu gan militārās misijas, gan diplomātiskās vizītes. Minētais liecina, ka reliģiskā daudzveidība Portugālē tiek traktēta kā vērtīgs un nozīmīgs resurss.

Ieklausīšanās islāma pārstāvjos ir īpaši būtiska, jo antiislāmiskā noskaņa, kas sabiedrībā saasinājusies pēdējos gados, var radīt reliģiskās diskriminācijas draudus. Portugāles valdība uz šo reaģē proaktīvi, piedāvājot atbalstu Portugāles musulmaņu kopienai. Turklāt Portugāles prezidents Ribels di Souza regulāri apmeklē Lisabonas mošeju, kā arī 2021. gadā piedalījās ramadāna svinībās, demonstrējot valsts iedzīvotājiem piemēru draudzīgu starpreliģisku attiecību veidošanā un stigmas mazināšanā.

Tajā pat laikā, pēc imāma Munira vārdiem, daļa no veiksmīgās reliģiskās integrācijas slēpjas reliģisko līderu vēlmē nenorobežot minoritātes grupas no apkārtējās sabiedrības, veidojot valodas barjeru: kā sliktu piemēru viņš min islāma nākotnei veltītu semināru Vācijā, kas noticis turku valodā⁶⁶. Šāda rīcība simboliski norāda uz reliģiskās grupas atdalīšanos no sabiedrības, pašai sabiedrībai reliģisko grupu neizstumjot. Portugālei ir raksturīgas ciešas attiecības starp dažādu reliģisku grupu pārstāvjiem: pēc ACM iniciatīvas notiek ikmēneša reliģisko līderu sapulces, kā arī reliģiskie līderi ikdienā sazinās speciāli izveidotā *Whatsapp* sarunu grupā, īstenojot starpreliģisko dialogu vārda tiešākajā nozīmē⁶⁷.

Nozīmīga loma sabiedrības informētības veicināšanā par reliģiskajām kopienām ir televīzijai: ebreju kopiena gatavo dažādus izglītojošus raidījumus par jūdaisma tradīcijām un svētkiem, kuri tiek pārraidīti nacionālajā televīzijā⁶⁸.

Būtiski, ka tieši reliģiskām grupām ir nepieciešama vieta, kur nodoties reliģiskajām praksēm, piemēram, ikdienas lūgšanām. 2022. gadā tika atklāta jauna starpreliģiska lūgšanu telpa Lisabonas lidostā⁶⁹. Šādas starpreliģiskas lūgšanu telpas atrodamas visā Portugālē. Lūgšanu vietas pilda arī sociālu funkciju – tā ir iespēja socializēties starpreliģiskām grupām. Īpaši būtiski tas ir jauniešiem, kuriem ir svarīgi justies piederīgiem.

Lisabonā šobrīd darbojas divas šādas jauniešu mājas, ko pārvalda pašvaldības Sociālo tiesību nodaļa: Lisabonas sociālo tiesību māja un Lisabonas jauniešu centrs. Abās vietās ir radīta droša un cieņpilna vide jauniešu pašizpaušmei un dialogam, pieejamas telpas lekcijām, mākslas darbnīcas, kā arī norit diskusijas par pilsētvidi un norisēm sabiedrībā.

No 2015. gada tiek organizēti starpreliģiskā dialoga svētki “Celebração do Tempo”, ko sadarbībā ar reliģiskajiem līderiem organizē Augstākā komisija migrācijas jautājumos.

Apkopojums

Portugāle no ziņojumā apskatītajām valstī atrodas vistuvāk Latvijai ekonomiskā konteksta ziņā, kas parāda, ka veiksmīga integrācijas politika nav privilēģija, ko iespējams īstenot vien turīgākajās valstīs. Tāpat Portugālē lielākā daļa iedzīvotāju – 81% – pieder Romas katoļu

⁶⁶ Portugal, Dialogue and Hopes for Interfaith Harmony in Europe. Pieejams: <https://mjlc-europe.org/Article/portugal-dialogue-and-hopes-for-interfaith-harmony-in-europe> (apmeklēts 2022. gada 3. novembrī).

⁶⁷ José Carp: Interreligious Dialogue. Pieejams: <https://eurojewcong.org/news/news-and-views/jose-carp-interreligious-dialogue/> (apmeklēts 2022. gada 3. novembrī).

⁶⁸ Turpat.

⁶⁹ A multi-faith prayer room at Lisbon airport in Portugal. Pieejams: <https://wmoworld.org/a-multi-faith-prayer-room-at-lisbon-airport-in-portugal/> (apmeklēts 2022. gada 3. novembrī).

baznīcai. Portugāle izmanto tādas prakses, kas ir ar augstu efektivitāti, bet neprasa sarežģītu procesu ieviešanu: piemēram, Portugāles amatpersonas apciemo reliģiskās kopienas to svētkos, proaktīvi apvaicājas par aktualitātēm, un vaicā reliģisko kopienu viedokli, kad tas var sniegt jaunu perspektīvu. Šādas darbības sūta signālu par rūpēm un visu reliģisko kopienu būšanu neatdalāmām no pārējās sabiedrības.

Valsts attieksme pret reliģiskajām grupām rada drošu vidi, kurā arī reliģisko grupu līderi vēlas un saredz jēgu no savas iesaistes starpreliģiju dialoga veidošanā. Reliģisko grupu līderu pienesums rezultējas gan vērtīgā un izglītojošā informācijā, gan tīri praktiski - piemēram, daloties ar savām telpām, kad tas nepieciešams valstij.

Starpreliģiju dialogs Portugālē ir kļuvis par nepārtrauktu norisi, kuras veicināšanai izveidotas gan atbildīgās institūcijas, gan atzīmējamās dienas un tradīcijas.

Latvijas situācijas apkopojums

Latvijā Reliģisko organizāciju likums ir spēkā no 1995. gada, un par valsts un reliģisko attiecību organizēšanu atbild Tieslietu ministrija. Minētā likuma mērķis ir “..garantēt Latvijas iedzīvotājiem tiesības uz reliģijas brīvību, kas ietver tiesības brīvi noteikt savu attieksmi pret reliģiju, individuāli vai kopā ar citiem pievērsties kādai reliģijai vai nepievērsties nevienai no tām, brīvi mainīt savu reliģisko vai citu pārliecību, veikt reliģisko darbību, kā arī paust savu reliģisko pārliecību, ievērojot spēkā esošos likumdošanas aktus.”⁷⁰

Ar terminu “reliģiskā konfesija” tiek saprasti “..pasaules reliģiju virzieni, kam ir savs ticības apliecinājums, mācība un dogmatika, kā arī kulta tradīcijas”.⁷¹

Latvijā imigrācija turpina pieaugt, un 2020. gadā Latvijā tika reģistrēti 98 328 ārvalstnieki, no kuriem 82% bija trešo valstu valstspiederīgie.⁷² Salīdzinājumam – 2005. gadā Latvijā ar pastāvīgo uzturēšanās atļauju uzturējās 26 976 ārvalstu pilsoņi, bet ar termiņa uzturēšanās atļauju – 7429 ārvalstu pilsoņi. Lai arī nav pieejamu precīzu datu, lai spriestu par reliģisko piederību, var pieņemt, ka liela daļa no iebraucējiem ir dzīvojuši kultūrā, kur reliģija ir neatņemama dzīves sastāvdaļa. Pēc šīs informācijas var diezgan droši pieņemt, ka arī Latvijā ir un būs nepieciešami instrumenti, kā dažādo reliģiju pārstāvjiem palīdzēt iepazīt citam citu un kā Latvijas iedzīvotājiem palīdzēt dažādību pieņemt. Lai iezīmētu šī brīža iedzīvotāju attieksmi pret citu tautību cilvēkiem kopumā, var atsaukties uz kampaņas “Atvērtība ir vērtība” 2019. gada veidoto pētījumu, kurā atklājās, ka 80% no aptaujātajiem cilvēkiem ir iebildumi pret citu tautību, citas izcelsmes cilvēkiem.⁷³

Kā jau minēts darba ievadā, viens no signāliem par reliģisku brīvību un iekļautību konkrētajā valstī ir starpreliģiju dialoga esamība vai neesamība. Šī pētījuma ietvaros tā autori izveidoja arī anonīmu aptauju dažādu konfesiju un reliģiju pārstāvjiem Latvijā, uzdodot jautājumus par starpreliģiju dialoga esamību un iespējamiem ieguvumiem Latvijas kontekstā.

⁷⁰ Reliģisko organizāciju likums. Pieejams: <https://likumi.lv/ta/id/36874-religisko-organizaciju-likums> (apmeklēts 2022. gada 3. novembrī).

⁷¹ Reliģisko organizāciju likums.

⁷² Trešo valstu pilsoņu integrācija Latvijā. (apmeklēts 20.08.2020.). Pieejams: <http://www.integration.lv/lv/treso-valstu-pilsonu-integracija-latvija> (apmeklēts 2022. gada 5. novembrī).

⁷³ Latvijas iedzīvotāju viedoklis par etniskajām attiecībām Latvijā. Pieejams: <https://atvertiba.lv/petijumi-par-latvijas-sabiedribas-attiesmi-pret-etnisko-dazadibu/> (apmeklēts 2022. gada 5. novembrī).

No aptaujātajiem tikai viens dalībnieks atbildēja apstiprinoši uz jautājumu par starpreliģiju dialoga esamību Latvijā, par piemēru minot 11. novembra Lāčplēša dienas ekumenisko aizlūgumu un garīdznieku tikšanos ar Rīgas domes priekšsēdētāju. Šeit jāprecizē, ka Latvijā eksistē Garīgo lietu padome, taču tā sastāv no “padomes priekšsēdētāja, tradicionālo reliģisko organizāciju vadītājiem vai viņu pilnvarotajiem pārstāvjiem un tieslietu ministra.”⁷⁴ Šeit būtu jāliek liels uzsvars uz terminu “tradicionālās reliģiskās organizācijas”, pie kā Latvijā oficiāli ir pieskaitāmi tikai luterāņi, katoļi, pareizticīgie, vecticībnieki, baptisti un ebreji.⁷⁵

Tas nozīmē, ka citu, ne mazāk nozīmīgu reliģisko kopienu viedokļi, piemēram, musulmaņu vai dievturu, šajā padomē netiek pārstāvēti. Faktiski, pēc noklusējuma, Latvijas valsts neatzīst un nerespektē šo reliģisko kopienu viedokli un tiesības un savas reliģijas brīvību ar visām no tām izrietošajām sekām – reliģisko rituālu praktizēšana un atzišana, viedokļa uzklauššana, veidojot rīcībpolitiku.

Pēc aptaujas rezultātiem nākas secināt, ka arī reliģisko pārstāvju starpā valda uzskats, ka starpreliģiju dialogs Latvijā neeksistē. Arī prof. Laima Geikina savā monogrāfijā nonāk pie šāda paša slēdziena, rakstot, ka “starpreliģiju dialoga ziņā Latvija vēl nav spērusi pirmos nopietnos soļus.”⁷⁶

Par iemesliem starpreliģiju dialoga neesamībai Latvijā aptaujas ietvaros tiek minēti vairāki iemesli, piemēram, neinterēsētība no reliģiju pārstāvju puses, reliģiju pārstāvju neizpratne par starpreliģiju dialoga nozīmību, kā arī kristietības un jūdaisma monopolstāvoklis reliģisko tiesību jomā. Lai starpreliģiju dialogs varētu notikt, ir nepieciešams izpildīt dažādus priekšnotikumus, tostarp jābūt savstarpējai cieņai, vēlmei ieklausīties otrā, jāatzīst reliģiju dažādība un tiesības u.c., bet aptaujas dalībnieki min arī atvērtību pārmaiņām, citu pieņemšanu, nejutoties pārākam pār citiem.⁷⁷

Starpreliģiju dialoga neesamība var novest pie stigmatizācijas un kļūt par nopietnu sabiedrības problēmu. Jau iepriekš minēts, ka imigrantu skaitam mūsu valstī pēdējos gados ir tendence augt, kas iezīmē reliģiskās brīvības un iekļautības nozīmību tieši Latvijas kontekstā. Aptaujas dalībniekiem tika jautāts, kādi, viņuprāt, varētu būt zaudējumi, ja starpreliģiju dialogs netiks attīstīts? Pie zaudējumiem tiek minēti: iebraucēju neintegrēšana valsts kultūrā un vērtībās, savstarpēja neiepazīšana un sašķeltība kopīgajās vērtībās, necieņa un aizspriedumi pret dažādu reliģiju pārstāvjiem, reliģiskā fundamentālisma palielināšanās.⁷⁸ Visi minētie zaudējumi iezīmē šīs tēmas nozīmību un problēmas risinājumu nepieciešamību.

Secinājumi

Raugoties uz valstīm, kas spējušas praksē īstenot ideju par cieņpilnu līdzaspastāvēšanu reliģiski dažādā sabiedrībā, kā veiksmes stūrakmens atklājas dialogs – gan starp valsti un reliģiskajām grupām, gan starp dažādu reliģiju pārstāvjiem, gan starp reliģiozo un nereliģiozo sabiedrības daļu.

⁷⁴ *Garīgo lietu padomes nolikums*. Pieejams: <https://likumi.lv/ta/id/200583-garigo-lietu-padomes-nolikums> (apmeklēts 2022. gada 5. novembrī).

⁷⁵ International Religious Freedom Report 2006. Pieejams: <https://2009-2017.state.gov/j/drl/rls/irf/2006/71390.htm> (apmeklēts 2022. gada 5. novembrī).

⁷⁶ Laima Geikina, *Mācīties būt un dzīvot kopā! Reliģiskā izglītība valsts skolās: Latvijas un Eiropas pieredze* (Rīga: SIA “Drukātava”, 2013), 228. lpp.

⁷⁷ Aptauja *Starpreliģiju dialoga situācija Latvijā, 2022*. Pieejams: pielikumā.

⁷⁸ Aptauja *Starpreliģiju dialoga situācija Latvijā, 2022*. Pieejams: pielikumā.

Kādam no pusēm šis dialogs ir jāuzsāk, un prakse rāda, ka neviens to nespēs izdarīt tik veiksmīgi kā valsts institūcijas: tieši valsts institūcijām visskaidrāk jāapzinās ieguvumi, ko ilgtermiņā sniedz cieņpilna sabiedrība. Valstij un tās iestādēm jāklūst par galveno virzītājspēku ceļā uz to. Integrācija sabiedrībā nenorit veiksmīgi pati no sevis, jo jaunākās demokrātijās cilvēki daudz laika pavada savās mājās un uz kaimiņu bieži vien raugās aizdomīgi⁷⁹. Profesionāļiem valsts pārvaldē jābūt spējīgiem uz sabiedrības saliedētības jautājumiem un to nozīmi vispirms paraudzīties holistiski, pēcāk nosakot mērķi un sadalot ceļu uz to mazākos, paveicamos uzdevumos, kas tiek konsekventi īstenoti.

Valstis, kurām sekmīgi izdodas veicināt dialogu, starpreliģiju dialogs kļūst par neatņemamu ikdienas sastāvdaļu, nevis vienreizēju projektu ar konkrētu termiņu: dialoga ilgspējības pamatā ir telpa, kopīgi radīti sarunas noteikumi, kopīgi mediji un tieši ar dialogu saistītas tradīcijas. Laika gaitā šādi vienam otru iepazīstot, attīstās pētītajās valstīs novērotā savstarpējā uzticība starp reliģiskajām grupām, valsti un pārējiem sabiedrības pārstāvjiem.

Būtiski, ka reliģisko grupu pārstāvjiem šajā dialogā nevajadzētu ieņemt pasīvu vai noraidošu lomu: ja kāds no sarunas biedriem ir neaktīvs, teiktais var tikt nepareizi interpretēts; šķietami kopīgi pieņemtie lēmumi nešķiet leģitīmi, kā arī risinājumi, kas paredzēti diskriminācijas novēršanai, nemaz praksē nerasniedz mērķauditoriju, jo risinājumu veidotājam trūcis pilnīgas izpratnes par reliģisko kopienu kontekstu. Visās trīs pētījumā aplūkotajās valstīs reliģiskie līderi aktīvi iesaistās dažādībai veltītās iniciatīvās, sniedzot informāciju par savu reliģiju un nododot valsts iestāžu sniegto informāciju savai auditorijai.

Sākotnēji notiek dialogs starp valsti un reliģisko grupu pārstāvjiem, kurā tulka un mediatora funkciju uzņemas nevalstiskās organizācijas ar pieredzi starpreliģiju dialogā. Aizspriedumi un to radītās bailes ir universāla parādība gan valsts ierēdņū, gan reliģisko grupu, gan citu organizāciju vidū, tamdēļ jomas ekspertu klātbūtne un atbalsts palīdz dialogam noritēt raitāk. Kad panākta izpratne par dažādajiem kontekstiem un aktuālo situāciju, tās risināšanā iesaistās visa sabiedrība – darba devēji, izglītības institūcijas, nevalstiskais sektors un katrs indivīds, sākotnēji saņemot ieteikumus drošas vides radīšanai un pēcāk veidojot pieredzē balstītu atgriezenisko saiti.

Protams, jāatceras, ka šis ir efektīvākais scenārijs tieši rīcībpolitikas veidotājiem, un tam nevajadzētu nonivelēt ideju par katra valsts iedzīvotāja individuālo pienesumu diskriminācijas mazināšanā, kas tiek sniegts brīžos, kad aizspriedumus aizstāj ieinteresētība un cieņa pret līdzcilvēku.

Ieteikumi

Veidojot ieteikumus diskriminācijas uz reliģijas pamata mazināšanā, tika ņemtas vērā pētīto valstu prakses un subjektīvi tika novērtēta to efektivitāte un ieviešanas sarežģītība, ņemot vērā Latvijas kontekstu (sabiedrības gatavību konkrētās iniciatīvas pieņemšanā un pieejamos resursus). Katrs kritērijs tika vērtēts skalā no 1–3, galējo prioritizāciju veicot pēc aprēķina (*efektivitāte – sarežģītība = x*).

⁷⁹Latvijas iedzīvotāju viedoklis par etniskajām attiecībām Latvijā. Pieejams: <https://atvertiba.lv/petijumi-par-latvijas-sabiedribas-attieksmi-pret-etnisko-dazadibu/> (apmeklēts 2022. gada 5. novembrī).

Lai gan ieteikumu sadaļā tiek pieņemts, ka sākotnēji veicamas iniciatīvas, kas rada efektu salīdzinoši īsākā laikā un ar mazākiem resursiem, tiks uzsvērtas arī efektīvas prakses, kas plānojamas ilgtermiņā.

Prioritārās rekomendācijas:

Veiksmīgo valstu pieredze rāda, ka reliģiskās brīvības sekmēšanai primāri ir jābūt valsts iniciatīvai, jo ikvienā sabiedrībā dabiski valda bailes no nezināmā. No tā izriet, ka efektīvākais rīks ir sabiedrības iepazīstināšana ar daudzveidību, lai nezināmais kļūtu par zināmo.

(1) - Aicināt uz pārrunām augstākās valsts amatpersonas, lai skaidrotu viņu piemēra nozīmi reliģiskā dialoga veidošanā, mudināt valsts pārstāvjus piedalīties dažādu reliģiju svētkos;

- Tieslietu ministrijai dažādot reliģisko lietu padomi, tajā pēc iespējas iekļaujot visu reliģiju pārstāvjus.

Latvijas kontekstā vērtīgi būtu sākt vienu soli iepriekš: sākotnēji valsts vara būtu jāiepazīstina ar daudzveidību, jāizveido attiecības un pastāvīgi jākomunicē ar dažādu konfesiju līderiem, sadarbojoties dažādu reliģijas ekspertīžu jautājumos, kā arī augstām valsts amatpersonām publiski atzīstot dažādo reliģiju leģitimitāti un klātesamību. Arī tādas vienkāršas darbības kā dalība reliģijai nozīmīgos svētkos vai konsultācijas ar reliģisko kultūru pārstāvjiem sūta signālu pārējai sabiedrībai par to, ka dažādība nav drauds, bet gan vērtīgs resurss. Būtiski ievērot vienlīdzības principu: piemēram, Kristīgās baznīcas pārstāvji bieži ir izteikušies gan par bioētikas jautājumiem, gan asistēto pašnāvību jeb eitanāziju, savukārt citu reliģiju pārstāvji uzklauti netika. Nevienlīdzīgā attieksme arī konsultatīvās funkcijas veikšanā tādējādi jau traktējama kā diskriminācija uz reliģijas pamata.

(2) - Sagatavot zinošus un kompetentus reliģiskās izglītības pasniedzējus, kas attīstītu padziļinātu izglītības materiālu par dažādām reliģijām, izglītojot ne vien skolēnus un studentus, bet arī citus izglītības sistēmas darbiniekus.

Nākamais veicamais uzdevums, ko valsts sektors var īstenot kopā ar nevalstisko sektoru, ir reliģiskās izglītības pieejamības veicināšana. Domājot par izglītību, kā efektīvākā metode tiek atzīta vispārējās izglītības satura, kas saistīts ar reliģijas mācību, kvalitātes izvērtēšana un pilnveidošana – šāda pieeja ne vien pilnveidotu jauniešu izpratni par pasauli un kultūrām, bet arī nodrošinātu līdzvērtīgu informācijas pieejamību visiem Latvijas skolēniem. Atšķirībā no citām diskriminācijas mazināšanas praksēm, izmantojot informācijas sniegšanu, reliģiju daudzveidības iekļaušana mācību programmā mazinās atšķirības diskriminācijas izpausmēs starp reģioniem un dažādām sociālajām grupām. Mācību programmas veidošanā ieteicams iesaistīt ar reliģiju saistītas nevalstiskās organizācijas un ekspertus, lai nodrošinātu kvalitatīvu saturu.

(3) - Sadarbībā ar nevalstisko sektoru:

- izveidot kvalitatīvu un par brīvu pieejamu materiālu par reliģiju daudzveidību un iekļautību;

- finansēt un veidot pasākumus un diskusijas par reliģiju daudzveidību, veicināt starpreliģiju dialogu;

- finansēt un izveidot izglītojošas kampaņas par reliģiju daudzveidību;

- finansēt un izveidot bezmaksas kursus, kurās iespējams mācīties par reliģiju daudzveidību;
- veidot kultūras pasākumus (piemēram koncertus un festivālus), kuru mērķis ir iepazīstināt ar reliģiju daudzveidību un veicināt starpreliģiju dialogu.

Paralēli, mazāks birokrātiskais slogs, tomēr joprojām salīdzinoši augsta efektivitāte gaidāma no neformālās izglītības pasākumiem: gan tādiem, kuru mērķis ir izglītēt par reliģijām, gan konkrēti starpreliģisko dialogu veicinošām aktivitātēm. Šajā aspektā nozīmīgāko lomu pilda nevalstiskās organizācijas, kas saņem valsts finansējumu. Ieteicams veidot gan plašāk interpretējamās finansējuma programmas, kas paver lielāku rīcības brīvību nevalstiskajām organizācijām īstenot iekļaujošas aktivitātes (dažādi pasākumi, bezmaksas kursi, iekļaujoša reliģisko svētku svinēšana u.c.), gan novirzīt finansējumu konkrētiem informācijas nodošanas veidiem, kas citās valstīs pierādījuši savu efektivitāti. Kā viens no tiem minama viegli uztverama, profesionāla izglītojošā materiāla izveide rakstiskā formātā, kas ir publiski pieejama: uzticams resurss par reliģisko daudzveidību, cieņpilnu dialoģu un iekļautību, raugoties tieši no reliģiskā aspekta, būs noderīgs palīgs skolotājiem un ikvienam, kurš vēlas sevi un citus izglītēt par pasaules un Latvijas reliģijām.

- (4) - **Atvēlēt valsts finansējumu, lai veidotu televīzijas raidījumu ciklu par dažādu reliģiju dzīvi Latvijā.**

Tā kā plašas iedzīvotāju grupas atrodas valsts mediju informācijas telpā, zināšanas par apkārtesošajām reliģijām var nodot arī ar sabiedriskajiem medijiem. Būtiski raidījumu veidošanā iesaistīt pēc iespējas vairāk reliģiju pārstāvjus – tad šāds saturs veidotu izpratni gan starp mediju pārstāvjiem un reliģiskajām grupām, gan starp dažādām reliģiskajām grupām savstarpēji, turklāt sabiedrībai veidotos pozitīvs priekšstats par reliģiju un tās devumu sabiedrībai, un reliģija netiktu uztverta kā drauds. Šādā formātā var veicināt arī starpreliģiju dialogu tā vistiešākajā nozīmē, vienlaikus izglītojot skatītājus.

Sekundārās rekomendācijas:

- (5) - **Pārskatīt iespēju veidot jaunu institūciju, kura atbildētu par starpreliģisko dialogu un iekļautību Latvijā, vai paplašināt reliģiskās padomes pilnvaras un finansējumu (ar nosacījumu, ka padome solās strādāt starpreliģiskā dialoga virzienā, un tajā pārstāvēti ne tikai dažādu reliģiju līderi, bet arī pieaicināti eksperti integrācijas jomā).**

Raugoties valsts institucionālās iekārtas virzienā, integrācijas politikā veiksmīgajām valstīm kopīgs tas, ka konkrētu mērķu sasniegšanai ir izveidotas centralizēti finansētas struktūrvienības, kas uzņemas galveno koordinatora lomu. Latvijas kontekstā šādas institūcijas gan aptvertu salīdzinoši plašu atbildības jomu. Kā rāda citu valstu pieredze, būtiski, lai šīs institūcijas atbildības joma un mērķauditorija ir pietiekami šaura: tad iespējams veiksmīgi sadarboties ar visām citām jautājumā iesaistītajām pusēm – ministrijām un citām valsts iestādēm, kā arī reliģisko organizāciju pārstāvjiem. Ja cīņa pret diskrimināciju uz reliģijas pamata tiek atzīta par vienu no prioritātēm, nākamais uzdevums ir veidot spēcīgu profesionāļu komandu, kas par šo jomu uzņemas atbildību. Būtiski tajā iesaistīt gan pēc iespējas vairāk reliģisko grupu pārstāvjus, gan neatkarīgus ekspertus. Kamēr šāda institūcija vēl nepastāv, jāsekmē pastāvīga starpministriju

sadarbība (īpaši Tieslietu ministrijas un Kultūras ministrijas sadarbība), jo pastāv risks, ka jautājumi, kas saistīti ar diskrimināciju uz reliģijas pamata, pazūd starp ministriju atbildības jomām un kompetencēm.

- (6) - **Sadarbībā ar nevalstisko sektoru, veikt padziļinātu izpēti par reliģisko grupu esošo situāciju Latvijā, lai apjaustu labākos veidus, kā šīs reliģiskās grupas aicināt uz proaktīvu darbību un starpreliģisko dialogu.**

Patiesi veiksmīgas, cieņu vairojošas iniciatīvas var veidoties vien tad, ja arī no reliģisko institūciju puses tiek ierosinātas dažādas iniciatīvas un tiek izrādīta vēlme sadarboties gan savstarpēji, ietverot ne tikai tradicionālo konfesiju pārstāvjus, Latvijas kontekstā – dievturus, musulmaņus u.c. kopienu pārstāvjus, gan ar valsti. Tas ir būtiski gan tamdēļ, lai iekļautības pasākumi tiktu veidoti jēgpilni un uzrunājoši dažādu reliģiju kontekstā, gan arī tāpēc, lai integrācijas politika notiktu dialoga formātā. Būtiski no reliģisko institūciju puses saņemt ne vien atbildes, bet arī jautājumus; norobežošanās savā “burbulī” padarīs cieņpilnu līdzaspastāvēšanu par nošķirtām, paralēlām sociālajām realitātēm.

- (7) - **Izveidotu publiski pieejamu telpu, kas paredzēta jauniešiem: ar kuratoru, kas tajā organizē starpreliģiju aktivitātes un citus brīvā laika pavadīšanas veidus, uztur bibliotēku, kā arī uzsver “drošu vidi ikvienam”.**

Ieteicams domāt par starpreliģiju dialogu no telpas perspektīvas: kopīga vai individuāla telpa ļauj cilvēkiem gan satikties, gan rast klusumu brīdī, kad cilvēkam tas nepieciešams reliģisko prakšu dēļ. Domājot tieši par starpreliģisko dialogu, ieteicams izveidot telpu, kura aicina satikties dažādu kultūru un reliģiju pārstāvjus: komunikācijā uzsvērt drošības, atvērtības un sadarbības elementus. Telpai jābūt pieejamai gan diskusijām un pasākumiem, gan arī ikdienā – iespējams, minoritāšu pārstāvjiem ir maz tādu vietu, kur droši socializēties ar citu kultūras un reliģisko grupu pārstāvjiem. Šādu telpu var piepildīt ar literatūru par kultūrām un reliģijām, spēlēm un citiem brīvā laika pavadīšanas atribūtiem, lai veicinātu telpas apmeklētāju redzesloka paplašināšanu un savstarpējo mijiedarbību. Lai gan finansējumam jānāk no valsts budžeta, telpas veidošanu un kultūras programmu var nodot atbilstošas nevalstiskās organizācijas atbildībā. Lai mazinātu diskrimināciju uz reliģijas pamata, gan pilsētvidē, gan izglītības iestādēs, gan arī privātajā sektorā nepieciešams nodrošināt reliģisko prakšu īstenošanai atbilstošas telpas. Kaut arī ir iespējams, ka uzņēmumā vai skolā pašreiz nav neviens, kuram šādas telpas būtu aktuālas, ir būtiski par to domāt laicīgi un zināt, kā rīkoties, ja kolektīvam pievienojas cilvēks, kuram šāda vajadzība ir aktuāla. No pašvaldību puses ieteicams apsvērt lūgšanām draudzīgus vietu izveidi pilsētvidē un informēt par tiem sabiedrību – šāda pieeja ļaus mērķauditorijai sajūties vairāk pieņemtiem un saprastiem. Latvijā tas būtu jaunums (šobrīd vienīgā lūgšanu telpa, kas atrodas ārpus reliģisko organizāciju mājvietām, ir Rīgas lidostā un slimnīcās, un atsevišķos uzņēmumos, taču arī tajās dominē kristietības simbolika, tādējādi nepildot mērķi par patiesi iekļaujošu telpu ikvienai reliģiskajai kopienai). Jārēķinās ar zināmas sabiedrības daļas nevēlēšanos šādas telpas integrēt savā apkārtnē, tāpēc ir būtiski izglītēt policijas darbiniekus par reliģiskās diskriminācijas cēloņiem un sekām, lai nodrošinātu reliģisko minoritāšu aizsardzību pret naida noziegumiem, turpinot arī sabiedrības izglītošanu.

- (8) - **Darba devējiem proaktīvi informēt savus darbiniekus par iespēju izmantot apmaksātu brīvdienu nozīmīgu reliģisko svētku gadījumā.**

Darba devēji Latvijā var piedalīties diskriminācijas mazināšanā: izglītojoties paši, izglītojot savus darbiniekus par reliģiskās iekļautības praksēm un īstenojot tās darba organizācijā. Piemēram, atsevišķu reliģisko kopienu svinamās dienas nav atzīmētas kā brīvdienas Latvijas valsts svinamo dienu kalendārā, tādēļ labā prakse būtu informēt darbiniekus, ka darba devējs būs pretimnākošs, ja darbinieks vēlēšies savai reliģijai nozīmīgā dienā nestrādāt.

- (9) - **Ierosināt Latvijai ņemt dalību pasaules starpreliģiju harmonijas nedēļā, kura norisinās no 1.-7. februārim. Tās ietvaros veidot gan diskusijas par reliģiju tēmu, gan kopīgu reliģisko svētku kalendāra veidošanu, gan arī ar plašāku kultūru saistītās aktivitātes - kopīga ēst gatavošana, koncerti u.c.**

Iedziļināties reliģiskās brīvības jautājumos labi palīdz arī jaunu tradīciju ieviešana, piemēram, Reliģiskās brīvības dienas ikgadēja svinēšana un kalendāra, kurā norādītas visu reliģiju svētku dienas, izdošana. Šīm iniciatīvām jānāk no valsts pārvaldes puses, tajās interaktīvi iesaistot nevalstisko un privāto sektoru un aicinot tos dalīties savā pieredzē.

- (10) - **Pārskatīt 1995. gada izveidoto Latvijas Reliģisko organizāciju likumu, lai izveidotu mūsdienīgāku un iekļaujošāku terminoloģiju, kā arī apsvērt reliģiskās brīvības detalizētāku aprakstu.**

Domājot ilgtermiņā, ieteicama tiesību aktu pārskatīšana un reliģisko iekļautību atbalstošu likumprojektu virzīšana. Valstīs, kurās sekmīgi izdevies veicināt starpreliģiju dialogu, ir raksturīga kopīga pieeja integrācijas tiesību aktu veidošanā – jo precīzāk definēta reliģiskās iekļautības būtība, jo vienkāršāk to īstenot ar konkrētām iniciatīvām, kā arī skaidrot to sabiedrībai.

Atsauces

Council of the European Union, 2013. *EU Guidelines on the promotion and protection of freedom of religion or belief*. Pieejams: <https://www.eeas.europa.eu/sites/default/files/137585.pdf> (apmeklēts 2022. gada 7. oktobrī).

Migrant integration policy index 2020. *Main findings*. Pieejams: <https://www.mipex.eu/key-findings> (apmeklēts 2022. gada 7. oktobrī).

Ministry of Education and Culture. *Religious communities*. Pieejams: <https://okm.fi/en/religious-communities> (apmeklēts 2022. gada 7. oktobrī).

U.S. Department of State. *2021 Report on International Religious Freedom: Finland*. Pieejams: <https://www.state.gov/reports/2021-report-on-international-religious-freedom/finland/> (apmeklēts 2022. gada 7. oktobrī).

Queens University. *Multiculturalism Policies in Contemporary Democracies. Finland*. Pieejams: <https://www.queensu.ca/mcp/immigrant-minorities/resultsbycountry-im/finland-im> (apmeklēts 2022. gada 7. oktobrī).

World Economic Forum, 2018. *10 reasons why Finland's education system is the best in the world*. Pieejams: <https://www.weforum.org/agenda/2018/09/10-reasons-why-finlands-education-system-is-the-best-in-the-world> (apmeklēts 2022. gada 7. oktobrī).

Finland Education System, 2022. Pieejams: <https://leverageedu.com/blog/finland-education-system/> (apmeklēts 2022. gada 8. oktobrī).

National Household Survey, 2011. *Immigration and Ethnocultural Diversity in Canada*. Pieejams: <https://www12.statcan.gc.ca/nhs-enm/2011/as-sa/99-010-x/99-010-x2011001-eng.pdf> (apmeklēts 2022. gada 8. oktobrī).

Canadian Civil Liberties association, 2022. *Freedom of Religion. Protecting Religious Freedom*. Pieejams: <https://ccla.org/our-work/fundamental-freedoms/freedom-of-religion/> (apmeklēts 2022. gada 8. oktobrī).

Evason, A. 2016. *Religion*. Pieejams: <https://culturalatlas.sbs.com.au/canadian-culture/canadian-culture-religion> (apmeklēts 2022. gada 8. oktobrī).

U.S. Department of State. *2021 Report on International Religious Freedom: Portugal*. Pieejams: <https://www.state.gov/reports/2020-report-on-international-religious-freedom/portugal/> (apmeklēts 2022. gada 7. oktobrī).

Berggren N., Nilsson T., 2013. *Does Economic Freedom Foster Tolerance?* Pieejams: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1111/kykl.12017> (apmeklēts 2022. gada 8. oktobrī).

Religious education in finland. Pieejams: <https://www.suol.fi/index.php/religious-education-in-finland> (apmeklēts 2022. gada 7. oktobrī).

Multi-faith Prayer Room. Pieejams: <https://www.jyu.fi/en/workwithus/international-staff-guide/working-at-the-uni/Silent%20Room> (apmeklēts 2022. gada 1. novembrī).

Silent room. Pieejams: <https://www.aalto.fi/en/services/silent-room> (apmeklēts 2022. gada 1. novembrī).

Prayer and meditation room - a place where to calm down on campus. Pieejams: <https://studies.helsinki.fi/instructions/news/prayer-and-meditation-room-place-where-calm-down-campus> (apmeklēts 2022. gada 1. novembrī).

Advisory Board for Ethnic Relations Etno. Pieejams: <https://oikeusministerio.fi/en/the-advisory-board-for-ethnic-relations> (apmeklēts 2022. gada 1. novembrī).

Caisa. History. Pieejams: <https://www.caisa.fi/en/about#History> (apmeklēts 2022. gada 1. novembrī).

URI CCs participating in WIHW in 2011. Pieejams: <https://www.uri.org/uri-story/20110210-uri-ccs-participating-wihw-2011> (apmeklēts 2022. gada 1. novembrī).

Uskot. About us. Pieejams: <https://uskot.fi/en/about-us/> (apmeklēts 2022. gada 1. novembrī).

Rauhankävelyt viidellä paikkakunnalla. Pieejams: <https://uskot.fi/2022/09/rauhankävelyt-viidella-paikkakunnalla-ykn-paivana-24-10-kohtuullisuutta-uskonnot-kestavaa-tulevaisuuttarakentamassa/> (apmeklēts 2022. gada 1. novembrī).

Fokus. Historia. Pieejams: <https://dialogikasvatus.fi/fokus-ry/historia/> (apmeklēts 2022. gada 1. novembrī).

Fokus. *Toimita*. Pieejams: <https://dialogikasvatus.fi/fokus-ry/toiminta/> (apmeklēts 2022. gada 1. novembrī).

Katsomus- ja uskontodialogin edistäminen nuorisotyössä. Pieejams: <https://dialogikasvatus.fi/material/katsomus-ja-uskontodialogin-edistaminen-nuorisotyossa/> (apmeklēts 2022. gada 1. novembrī).

Yhteisymmärrysviikko. Pieejams: <https://dialogikasvatus.fi/yhteisymmarrysviikko/yhteisymmarrysviikko/> (apmeklēts 2022. gada 1. novembrī).

A home with different religious beliefs. Pieejams: https://dialogikasvatus.fi/wp-content/uploads/2021/02/kodinerikat-enkku-netti_.pdf (apmeklēts 2022. gada 1. novembrī).

Ad astra. *About us*. Pieejams: <http://ad-astra.fi/about> (apmeklēts 2022. gada 1. novembrī).

Ad astra. *Our work*. Pieejams: <http://ad-astra.fi/work> (apmeklēts 2022. gada 1. novembrī).

How private investors could make money from integrating immigrants in Finland. Pieejams: <http://www.nordiclbourjournal.org/i-fokus/in-focus-2018/theme-february-2018/article.2018-02-07.8638887048> (apmeklēts 2022. gada 1. novembrī).

Kotouttamisen (KOTO) Social Impact Bond. Pieejams: <https://golab.bsg.ox.ac.uk/knowledge-bank/case-studies/kotouttamisen-koto-social-impact-bond/> (apmeklēts 2022. gada 1. novembrī).

Mediterranean City-to-City Migration Project. *Social cohesion and intercultural and inter-religious dialogue*. Pieejams: https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&cad=rja&uact=8&ved=2ahUKEwj99NOU8PX6AhXyxIsKHd9UAvE4FBAWegQIDBAB&url=https%3A%2F%2Fwww.icmpd.org%2Fcontent%2Fdownload%2F53211%2Ffile%2FMC2CM_P2P_Lisbon_Report_EN.pdf&usg=AOvVaw1bH-QKW6FETxwL1hWes0NI (apmeklēts 2022. gada 5. novembrī).

U.S. Department of State. *2021 Report on International Religious Freedom: Canada*. Pieejams: <https://www.state.gov/reports/2020-report-on-international-religious-freedom/canada/> (apmeklēts 2022. gada 5. novembrī).

Statement on International Religious Freedom Day. Pieejams: <https://www.canada.ca/en/global-affairs/news/2021/10/statement-on-international-religious-freedom-day.html> (apmeklēts 2022. gada 5. novembrī).

Canadian interfaith conversation. *About Us*. Pieejams: <https://www.interfaithconversation.ca/about-us> (apmeklēts 2022. gada 5. novembrī).

Canadian interfaith conversation. *Participants*. Pieejams: <https://www.interfaithconversation.ca/participants> (apmeklēts 2022. gada 5. novembrī).

Interfaith Relations. Pieejams: <https://united-church.ca/community-and-faith/welcome-united-church-canada/partners-mission/interfaith-relations> (apmeklēts 2022. gada 5. novembrī).

Calgary interfaith council. *Our Members*. Pieejams: <https://www.calgaryinterfaithcouncil.org/our-members/> (apmeklēts 2022. gada 5. novembrī).

Canada's Best Diversity Employers (2022). Pieejams: <https://www.canadastop100.com/diversity/> (apmeklēts 2022. gada 5. novembrī).

Accenture INC. Pieejams: <https://reviews.canadastop100.com/top-employer-accenture> (apmeklēts 2022. gada 5. novembrī).

Royal bank of Canada. Pieejams: <https://reviews.canadastop100.com/top-employer-rbc> (apmeklēts 2022. gada 5. novembrī).

Providence health care. Pieejams: <https://reviews.canadastop100.com/top-employer-providence-health> (apmeklēts 2022. gada 5. novembrī).

Jazz aviation LP. Pieejams: <https://reviews.canadastop100.com/top-employer-jazz-aviation> (apmeklēts 2022. gada 5. novembrī).

International Contact Group on Freedom of Religion or Belief. Pieejams: https://www.international.gc.ca/world-monde/issues_developpement-enjeux_developpement/human_rights-droits_homme/freedom-religion-liberte-group_groupe.aspx?lang=eng (apmeklēts 2022. gada 5. novembrī).

U.S. Department of State. *International Religious Freedom or Belief Alliance*. Pieejams: <https://www.state.gov/international-religious-freedom-or-belief-alliance/> (apmeklēts 2022. gada 5. novembrī).

Gouveia B.J. *Religious Liberty and Rule of Law in Constitutional State: the Portuguese Experience*. Pieejams: <http://www.clr.mj.pt/sections/agenda/representacao-da-clr->

[no/representacao-da-clr-no/downloadFile/file/Religious Liberty and Rule of Law - the portuguese experience.pdf?nocache=1268737957.04](https://www.acm.gov.pt/downloadFile/file/Religious_Liberty_and_Rule_of_Law_-_the_portuguese_experience.pdf?nocache=1268737957.04) (apmeklēts 2022. gada 3. novembrī).

Diálogo Inter-religioso no tempo e 33 ideias para pensar e agir. Pieejams: <https://www.acm.gov.pt/documents/10181/233158/Di%C3%A1logo+Iter-religioso+no+tempo+&+33+Ideias+para+pensar+e+agir.pdf/a23b9298-3896-419a-8574-7d6c60fbfd79> (apmeklēts 2022. gada 3. novembrī).

Portugal's Working Group Brings Interreligious Dialogue into the Limelight. Pieejams: <https://www.kaiciid.org/news-events/features/portugal%E2%80%99s-working-group-brings-interreligious-dialogue-limelight?fbclid=IwAR3b1T2iGchat0bBYiKCQRghMY1qSqZg4nN1VonC48iGHBM6jI8ows0i4Ho> (apmeklēts 2022. gada 3. novembrī).

Portugal, Dialogue and Hopes for Interfaith Harmony in Europe. Pieejams: <https://mjlc-europe.org/Article/portugal-dialogue-and-hopes-for-interfaith-harmony-in-europe> (apmeklēts 2022. gada 3. novembrī).

José Carp: Interreligious Dialogue. Pieejams: <https://eurojewcong.org/news/news-and-views/jose-carp-interreligious-dialogue/> (apmeklēts 2022. gada 3. novembrī).

A multi-faith prayer room at Lisbon airport in Portugal. Pieejams: <https://wmoworld.org/a-multi-faith-prayer-room-at-lisbon-airport-in-portugal/> (apmeklēts 2022. gada 3. novembrī).

Trešo valstu pilsoņu integrācija Latvijā. Pieejams: <http://www.integration.lv/lv/treso-valstu-pilsonu-integracija-latvija> (apmeklēts 2022. gada 5. novembrī).

Latvijas iedzīvotāju viedoklis par etniskajām attiecībām Latvijā. Pieejams: <https://atvertiba.lv/petijumi-par-latvijas-sabiedribas-attieksmi-pret-etnisko-dazadibu/> (apmeklēts 2022. gada 5. novembrī).

Garīgo lietu padomes nolikums. Pieejams: <https://likumi.lv/ta/id/200583-garigo-lietu-padomes-nolikums> (apmeklēts 2022. gada 5. novembrī).

Laima Geikina, *Mācīties būt un dzīvot kopā! Reliģiskā izglītība valsts skolās: Latvijas un Eiropas pieredze* (Rīga: SIA "Drukātava", 2013), 228. lpp.

International Religious Freedom Report 2006. Pieejams: <https://2009-2017.state.gov/j/drl/rls/irf/2006/71390.htm> (apmeklēts 2022. gada 5. novembrī).

Reliģisko organizāciju likums. Pieejams: <https://likumi.lv/ta/id/36874-religisko-organizaciju-likums> (apmeklēts 2022. gada 3. novembrī).